

Ruch Biblijny i Liturgiczny

NR 3

ROK LIV

2001

A R T Y K U Ł Y

ks. Stanisław Włodarczyk

TRANSPZYCJA RZECZYWISTOŚCI PRZYMIERZA SYNAJSKIEGO W EKLEZJOLOGII MATEUSZA

W studium eklezjologii Mateusza podkreśla się jej głębokie zakorzenienie w Starym Testamencie¹. Zauważa się to już w samej terminologii Kościoła, jak i jego genezie, w których autor pierwszej Ewangelii nawiązuje do instytucji starotestamentowych². Konstytucja dogmatyczna o Kościele w paru słowach wskazała na stopniowe przygotowanie Kościoła w Starym Testamencie: „Przedwieczny Ojciec... wierzących w Chrystusa postanowił zgromadzić w Kościele świętym, który już od początku świata ukazany przez typy, cudownie przygotowany w historii narodu izraelskiego i w Starym Przymierzu, ustano-

¹ Zob. L. SABOURIN, *Il vangelo di Matteo. Teologia e esegesi*. vol. I, Marino 1975, s. 76; J. KUDASIEWICZ, *Starotestamentalne motywy w eklezjologii Mateusza*, w: *Światła Prawdy Bożej. Księdzu Profesorowi Lechowi Stachowiakowi w 70. rocznicę urodzin*, Łódź 1996, s. 139; L. STACHOWIAK, *Od „zgrupowania Jahwe” do Kościoła. Elementy eklezjalne w Starym Testamencie*, w: *Kościół w świetle Biblii* (red. J. SZLAGA), Lublin 1984, s. 9-20.

² Zob. G. de VIRGILIO, *Il messaggio dei vangeli sinottici*, Milano 2000, s. 34; M. NOBILE, *Ecclesiologia biblica*, Bologna 1996, s. 22-35. 49-90; J. KUDASIEWICZ, *Ewangelie synoptyczne dzisiaj*, Ząbki 1999, s. 215-217; L. STACHOWIAK, art. cyt., s. 9-20.

wiony w czasach ostatecznych, objawiony został przez wylanie Ducha, a w końcu wieków osiągnie swe chwalebne dopełnienie”¹.

W niniejszym artykule pragniemy zwrócić pokrótce uwagę na następujące zagadnienia: Mateuszową terminologię Kościoła i jej nawiązania do Przymierza synajskiego, na rzeczywistość tego Przymierza oraz jego transpozycję w eklezjologii pierwszego ewangelisty.

1. MATEUSZOWA TERMINOLOGIA KOŚCIOŁA

Ewangelia według św. Mateusza jest jedyną Ewangelią, w której wspólnota chrześcijańska jest określona terminem ἐκκλησία (*ekklēsia*). Termin ten pochodzi od czasownika ἐκκλεω = wzywać, powołać². Występuje on dwa razy w Mt 16, 18; 18, 12. W świecie greckim oznaczał zgromadzenie ludu o charakterze czysto świeckim i politycznym.

W greckiej wersji Starego Testamentu – Septuagincie terminu ἐκκλησία używano na oznaczenie zgromadzenia zwołanego dla celów religijnych i kultycznych (zob. Pwt 23, 2-9; Ps 22, 26)³. Występuje on tam około stu razy⁴. Termin ten dobrze oddawał sens hebrajskiego קָהָל (*qāhāl*), które w tradycji deuteronomistycznej było używane na oznaczenie zgromadzenia ludu wybranego będącego w drodze z Egiptu do Ziemi Obiecanej (Pwt 4, 10; 10, 31; Joz 8, 35)⁵, Ludu zwołanego przez Boga u stóp góry Synaj gotowego do zawarcia przymierza ze swoim Bogiem (Pwt 9, 10; 10, 4).

Mateusz w swojej eklezjologii ukazał związek Kościoła z ludem Bożym Starego Testamentu, ale z zaznaczeniem, że nowy lud Boży formułuje się na nowym fundamencie i ogarnia wiernych pochodzących z judaizmu i pogaństwa (Mt 12, 11; 14, 14; 28, 19). Związał ten nowy lud Boży – Kościół z Jezusem (Mt 1, 21). Według pierwszego

¹ Sobór Watykański II. *Konstytucje, dekryty, deklaracje*, Poznań 1968, s. 147.

² Zob. M. NOBILE, dz. cyt., s. 22-35; G. de VIRGILIO, dz. cyt., s. 34; J. KUDASIEWICZ, dz. cyt., s. 215-216.

³ Zob. J. KUDASIEWICZ, art. cyt., s. 139.

⁴ Termin *ekklēsia* w LXX szeroko omawia M. NOBILE, dz. cyt., s. 37-48.

⁵ Zob. J. KUDASIEWICZ, art. cyt., s. 169; L. STACHOWIAK, art. cyt., s. 18. Szczegółową analizę terminów *qāhāl* i *'edah* przeprowadza M. NOBILE, dz. cyt., s. 49-54; L. STACHOWIAK, art. cyt., s. 15-20.

ewangelisty Jezus buduje Kościół swój etapami, w których należałoby zwrócić uwagę na następujące relacje: Jezus – uczniowie, Kościół – Izrael, Kościół – Królestwo Boże¹. My skupimy uwagę na kluczowym momencie, z którym Mateusz łączy powstanie Kościoła, tj. z tajemnicą paschalną Jezusa, w czasie której zostało zawarte Nowe Przymierze „we Krwi Jezusa”.

W czasie Ostatniej Wieczerzy, w słowach wypowiedzianych nad kielichem: „Pijcie z niego wszyscy, bo to jest moja Krew Przymierza, która za wielu będzie wylana na odpuszczenie grzechów” (Mt 26, 28) Jezus wyraźnie nawiązał do słów wypowiedzianych przez Mojżesza podczas ceremonii zawierania Przymierza synajskiego: „Oto krew przymierza, które Pan zawarł z wami na podstawie wszystkich tych słów” (Wj 24, 6)².

Powyższe słowa wskazują na zaistnienie dwóch rzeczywistości: słowa Mojżesza na rzeczywistość zawarcia Przymierza synajskiego i słowa Jezusa na rzeczywistość Nowego Przymierza.

2. RZECZYWISTOŚĆ PRZYMIERZA SYNAJSKIEGO

Wprzód parę zdań na temat samego terminu „przymierze”, jego podstawowych elementów i ceremonii zawierania. Termin „przymierze”, hebrajskie בְּרִית (b^erit), został wybrany przez teologię deuteronomiczną dla wyrażenia relacji Izraela do Boga³. Etymologicznie wyrażał on przede wszystkim myśl o wiązaniu siebie samego obietnicą, braniu na siebie pewnych obowiązków, przyrzeczeniu komuś jakiegoś dobrodziejstwa, ale też o nakładaniu na drugą stronę określonych powinności. Dopiero w konsekwencji tego doszło do ukształtowania się idei o wzajemnych zobowiązaniach oraz obustronnej

¹ Wymienione etapy powstania Kościoła omawia J. KUDASIEWICZ, dz. cyt., s. 210-216; G. de VIRGILIO, dz. cyt., s. 34-37.

² Na ten fakt zwraca uwagę wielu autorów: między innymi A. JANKOWSKI, *Biblijna teologia Przymierza*, Katowice 1985, s. 142-145; J. KUDASIEWICZ, *Elementy eklezjalne w tekstach ustanowienia Eucharystii*, w: *Kościół w świetle Biblii*, s. 61; J. DROZD, *Ostatnia Wieczerza nową paschą*, Katowice 1977, s. 147-148; Cz. JAKUBIEC, *Stare i Nowe Przymierze. Biblia i Ewangelia*, Warszawa 1961, s. 77.

³ Zob. J. SCHREINER, *Teologia Starego Testamentu* (przekł. B. W. MATYSIAK), Warszawa 1999, s. 403; J. KUDASIEWICZ, *Poznanie Boga Ojca. Szkice z teologii biblijnej*, t. I, Kielce 2000, s. 201.

relacji wchodzących w przymierze podmiotów¹. Na właściwe odczytanie treści hebrajskiego terminu בְּרִית (b'rit) rzuca wiele światła Septuaginta, która tłumaczy go przez διαθήκη (diathēkē), które w słownictwie hellenistycznym oznacza postanowienie, rozporządzenie, dyspozycję wydaną jako testament, a w drugim znaczeniu zarządzenie w ogóle². Tłumacze Septuaginty rozumieali, że w przymierzu z Izraelem chodzi o Bożą transcendencję, ale i o suwerenną decyzję Boga, nałożenie na partnera konkretnych zadań. Akcent spoczywa na nienaruszalności takiej decyzji, na wiernym wypełnieniu podjętych obowiązków³.

Czy te decyzje i obowiązki były wypełniane i dochowywane? To oddzielny temat. Z historii narodu wybranego wiemy, że nie zawsze. Prorok Jeremiasz mówiąc o potrzebie zawarcia Nowego Przymierza: „Oto nadchodzą dni – wyrocznia Pana – kiedy zawrę z domem Izraela (i z domem judzkim) nowe przymierze” (31, 31), wyrzuca swemu narodowi, że złamali Przymierze synajskie: „To moje przymierze złamali, mimo, że byłem ich Władcą – wyrocznia Pana” (w. 31).

Wymienia się na ogół dwa podstawowe elementy przymierza: akt woli wprowadzający i przyjmujący określone zobowiązania oraz potwierdzenie tego przez zewnętrzną ceremonię. Ceremonie były różne: podanie ręki (Ez 17, 18), zamiana szat (1 Sm 18, 4), wspólny posiłek (Rdz 26, 30-31), obrzezanie (Rdz 17, 10. 13), pokropienie krwią (Wj 24, 7-8)⁴.

Zwrócimy uwagę na ceremonie Przymierza synajskiego (Wj 24, 1-11) i ich teologiczny sens, aby potem ukazać transpozycję w Mt 26, 26-28.

W Księdze Wyjścia przedstawione są dwa obrzędy zawarcia Przymierza synajskiego. Według pierwszego z nich (Wj 24, 1-2. 9-11) Mojżesz, Aaron i starsi ludu spożywają święty posiłek w obecności Jahwe, oddając się Jego kontemplacji. Drugi obrzęd zawarcia

¹ Zob. H. ORDON, „To jest moja krew Przymierza” Mk 14, 24, w: *Biblia o Eucharystii* (red. S. Szymik), Lublin 1997, s. 91; J. KUDASIEWICZ, *Poznawanie...*, s. 201.

² Zob. A. JANKOWSKI, dz. cyt., s. 13-14.

³ Zob. H. ORDON, art. cyt., s. 91.

⁴ Zob. G. WITASZEK, *Eucharystia jako Nowe Przymierze Jr 31, 31-34*, w: *Biblia o Eucharystii...*, s. 31; A. JANKOWSKI, dz. cyt., s. 10; J. KUDASIEWICZ, *Poznawanie...*, s. 203.

Przymierza (Wj 24, 3-8) zdaje się odtwarzać tradycję liturgiczną¹. Te opisy pochodzą prawdopodobnie z tradycji niezależnych, ale przedstawiają główne wartości związane z Przymierzem.

Zwróćmy uwagę na drugi opis: „Wrócił Mojżesz i obwieścił ludowi wszystkie słowa Pana i wszystkie Jego zlecenia. Wtedy cały lud odpowiedział jednogłośnie: «Wszystkie słowa, jakie powiedział Pan, wypełnimy». Spisał więc Mojżesz wszystkie słowa Pana. Nazajutrz wcześniej rano zbudował ołtarz u stóp góry i postawił dwanaście stel, stosownie do liczby dwunastu pokoleń Izraela. Potem polecił młodzieńcom izraelskim złożyć Panu ofiarę całopalną i ofiarę biesiadną z cielców. Mojżesz zaś wziął połowę krwi i wylał ją do czar, a drugą połowę skropił ołtarz. Wtedy wziął Księgę Przymierza i czytał ja głośno ludowi. I oświadczyli: «Wszystko, co powiedział Pan, uczynimy i będziemy posłuszni». Mojżesz wziął krew i pokropił nią lud, mówiąc: «Oto krew przymierza, które Pan zawarł z wami na podstawie wszystkich tych słów»” (Wj 24, 3-8).

Powyższy opis pochodzi prawdopodobnie ze źródła E, chociaż najnowsze badania nad Pięcioksięgiem² zakwestionowały niektóre elementy z klasycznej teorii czterech źródeł, do tego stopnia, że J. van Seters zanegował istnienie źródła E. Wydaje się, że są to zbyt radykalne twierdzenia bez głębszych uzasadnień. Istnienie elohisty przynajmniej jako oddzielnego prądu myśli historycznej czy teologicznej nie może budzić wątpliwości.

Przyjrzyjmy się poszczególnym elementom występującym w obrzędzie zawarcia Przymierza synajskiego i ich symbolice. Mojżesz jako pośrednik między Bogiem a ludem, otrzymuje na górze Synaj Prawo, ogłasza je ludowi: „Wtedy cały lud odpowiedział jednogłośnie: «Wszystkie słowa, jakie powiedział Pan, wypełnimy»” (Wj 24, 3). Podobne co do treści słowa wypowiada tenże lud po odczytaniu przez Mojżesza Księgi Przymierza: „Wszystko, co powiedział Pan

¹ Zob. J. GIBLET-P. GRELOT, *Przymierze*, w: *Słownik Teologii Biblijnej* (red. X. Léon-Dufour), tł. K. Romaniuk, Poznań-Warszawa 1982, s. 827; Cz. JAKUBIEC, dz. cyt., s. 71; J. KUDASIEWICZ, *Poznanie...*, s. 215.

² Szerzej na ten temat zob. L. STACHOWIAK, *Stary Testament w świetle ostatnich badań krytycznych*, RBL 42 (1989), s. 1-10; R. RUBINKIEWICZ, *Powstanie Pięcioksięgi w świetle najnowszych badań*, RT 1 (1999), s. 111-124. Autorzy podają literaturę obcojęzyczną na powyższy temat.

uczynimy i będziemy posłuszni” (Wj 24, 7). Mojżesz buduje u stóp góry Synaj ołtarz: „nazajutrz wczesnie rano zbudował ołtarz u stóp góry i postawił dwanaście stel, stosownie do liczby dwunastu pokoleń Izraela” (w. 4).

Owe stele otaczały zapewne ołtarz i symbolizowały, jak zaznacza autor natchniony dwanaście pokoleń izraelskich. Przypominały one dwanaście słupów kamiennych postawionych przez Jozuego po przejściu Jordanu, jak czytamy w Księdze Jozuego 4, 3: „Podnieście stąd, ze środka Jordanu, z miejsca, gdzie stały nogi kapłanów, dwanaście kamieni, przenieście je ze sobą i postawcie w miejscu, gdzie rozłożycie się, by spędzić noc”. W dalszym 5 i 8 wierszu autor Księgi podaje ich symbolikę: „według liczby pokoleń Izraelitów”.

Również prorok Eliasz używa dwanaście kamieni do zbudowania ołtarza na górze Karmel: „Potem Eliasz wziął dwanaście kamieni według liczby pokoleń potomków Jakuba, któremu Pan powiedział: «Imię twoje będzie Izrael»” (1 Krl 18, 31).

Mojżesz poleca młodzieńcom izraelskim złożyć Bogu: „ofiare całopalną i ofiarę biesiadną z cielców” (w. 5). Ofiara całopalna mówi o całkowitym oddaniu Izraela, biesiadna o łączności z Jahwe¹. Następnie krwią „skropił ołtarz” (w. 7) i „pokropił nią lud, mówiąc: «Oto krew przymierza, które Pan zawarł z wami na podstawie wszystkich tych słów»” (w. 8).

W tym rytuale zasadniczą rolę odgrywa „krew przymierza”. O niej jest mowa w chwili zawierania przymierza. Skoro więc autor natchniony tak wyraźnie zaznaczył znaczenie krwi, musi się w tym kryć jakaś doniosła myśl teologiczna. Ta myśl zostanie lepiej odczytana, kiedy choć w paru zdaniach powiemy jaką rolę odgrywała krew u starożytnych ludów Wschodu. Była ona po prostu materialną postacią życia. Według staromezopotamskich podań krew jest elementem boskim w człowieku, bo człowiek powstał z krwi złożonego w ofierze bóstwa². Krew odgrywała ważną rolę u starożytnych Semitów i w Starym Testamencie zwłaszcza przy składaniu ofiar i zawieraniu przy-

¹ Zob. A. JANKOWSKI, dz. cyt., s. 39; Cz. JAKUBIEC, dz. cyt., s. 71.

² Zob. M. LURKER, *Krew*, w: *Słownik obrazów i symboli biblijnych* (tł. K. Romaniuk), Poznań 1989, s. 95.

mierzy¹. Była uważana za siedlisko życia, jak czytamy w Księdze Wyjścia 17, 11: „Bo życie ciała jest we krwi”. Dlatego dysponowanie krwią było zawsze zarezerwowane dla Boga, jako Pana wszelkiego życia, o czym dowiadujemy się z dalszych wierszy wyżej cytowanej Księgi Wyjścia: „Ja dopuściłem ją dla was (tylko) na ołtarzu, aby dokonywała prześlągania za wasze życie, ponieważ krew jest prześląganiem za życie”. Ze względu na tak wielką wartość krwi, przy zawieraniu wzajemnych przymierzy zastąpiono krew ludzką, krwią zwierząt.

Przy zawieraniu Przymierza synajskiego Mojżesz wylewa krew zwierząt na ołtarz i lud. Wylanie krwi zwierząt na ołtarz było zwykłą rzeczą przy składaniu ofiar różnego rodzaju, w tym również w ofierze pojednawczej (zob. Kpł 3, 2. 8. 13) Ale wylanie krwi na ołtarz przy zawieraniu Przymierza synajskiego oznaczało nie tylko pełne życiowości zbliżenie się Boga do swego ludu, ale też pragnienie tego ludu do połączenia się z Nim². Ta krew przez wylanie na ołtarz, który był symbolem Boga nabierała nowej wartości.

Nie znane było w rytuale izraelskim wylanie (pokropienie krwią) ludu. Księga Kapłańska 14, 7 podaje odosobniony wypadek, kiedy kapłan kropił trędownatego siedem razy krwią złożonego na ofiarę ptaka. Rodzi się pytanie, skąd autor natchniony zaczerpnął tę myśl o wylaniu (pokropieniu krwią) ludu i jakie to miało znaczenie? Niektórzy z egzegetów dopatrują się pewnego wyjaśnienia w Psalmie 51³. Znajdujemy tam aluzję do pokropienia człowieka grzesznego hyzopem. Pokropienie hyzopem tylko w wypadku człowieka było równoznaczne z oczyszczeniem: „pokrop mnie hyzopem, a stanę się czysty, obmyj mnie, a nad śnieg wybieleję” (w. 9). Tekst ten nawiązuje do obrzędu oczyszczenia człowieka (Kpł 14, 4; Lb 19, 18).

Nie wchodzimy w dyskusję nad datą powstania Psalmu 51 (czas Dawida czy VI wiek przed Chr.), autor natchniony opracowując

¹ Na ten temat zob. A. JANKOWSKI, dz. cyt., s. 39-40; Cz. JAKUBIEC, dz. cyt., s. 71-78; J. DROZD, dz. cyt., s. 50-51; S. ŁACH, *Księga Wyjścia. Wstęp-przeład z oryginału-komentarz*, Poznań 1964, s. 234.

² Zob. J. F. CRAGGAN, *Księga Wyjścia*, w: *Międzynarodowy komentarz do Pisma Świętego. Komentarz katolicki i ekumeniczny na XXI wiek* (red. naukowy wyd. oryg. W. R. Farmer), red. naukowy wyd. polskiego W. Chrostowski, Warszawa 2000, s. 349; S. ŁACH, dz. cyt., s. 235.

³ Między innymi Cz. JAKUBIEC, dz. cyt., s. 73-74.

Księgę Wyjścia mógł nawiązać w opisie przymierza do tej idei religijnej Ps 51¹. Wylanie (pokropienie krwią) Izraelitów oznaczało więc otrzymanie nowego życia w ścisłej łączności z Bogiem.

3. TRANSPOZYCJA ELEMENTÓW OBRZĘDU PRZYMIERZA SYNAJSKIEGO (Wj 24, 3-8) PODCZAS USTANOWIENIA EUCHARYSTII (Mt 26, 26-28; par. Mk 14, 22-25; Łk 22, 15-20; 1 Kor 11, 23-25)

Zatrzymaliśmy się dłużej nad ukazaniem elementów obrzędu Przymierza synajskiego i ich teologicznego znaczenia, z myślą o ukazaniu ich transpozycji podczas Ostatniej Wieczerzy Jezusa. W czasie ustanowienia Eucharystii Jezus przemieniając wino w swoją Krew wypowiedział nad kielichem następujące słowa: „Pijcie z niego wszyscy, bo to jest moja Krew Przymierza, która za wielu będzie wylana na odpuszczenie grzechów” (Mt 26, 28; par. Mk 14, 24; Łk 22, 20; 1 Kor 11, 25). Nie będziemy się tutaj zatrzymywać nad ich analizą i wykazywaniem zbieżności i redakcyjnych elementów wprowadzonych przez autorów natchnionych, to zostało już ukazane w komentarzach polskich, zagranicznych i w wielu artykułach, których tutaj nie sposób wymienić². Natomiast zwrócimy uwagę na występujący tam termin *διαθήκη* (*diathēkē*). W Ewangelii Mateusza występuje on jeden raz i to w cytowanym powyżej tekście. Należy on do autentycznych słów Jezusa³. Słowa Jezusa nad kielichem: „...bo to jest moja Krew Przymierza...” (Mt 26, 28; par. Mk 14, 24; Łk 22, 20; 1 Kor 11, 25) są wyraźnym nawiązaniem do słów Mojżesza wypowiedzianych w momencie zawierania Przymierza na Synaju: „Oto krew przymierza, które Pan zawarł z wami...” (Wj 24, 8). Przez to wyraźne nawiązanie do słów Mojżesza i przez nazwanie swojego Przymierza Nowym (Łk 22, 20; 1 Kor 11, 25) Jezus zaznaczył, że ustanawia nową ekonomię w miejsce dawnej.

Pierwsze Przymierze zostało ustanowione pod górą Synaj, to drugie pod Golgotą. Pośrednikiem pierwszego był Mojżesz, typ Chryś-

¹ Tamże, s. 74.

² Pozwolę sobie tylko wskazać na już cytowaną powyżej pracę zbiorową, *Biblia o Eucharystii* (red. S. Szymik), Lublin 1997.

³ Zob. J. KUDASIEWICZ, *Elementy eklezjalne...*, s. 62.

tusa zawierającego Nowe Przymierze. Ustanawia je Chrystus w czasie uczyty – wieczerzy. Zawarcie Przymierza synajskiego również było związane z uczcą sakralną (Wj 24, 3-8). Obok ołtarza Mojżesz polecił ustawić dwanaście stel kamiennych, które symbolizowały dwanaście pokoleń izraelskich – cały lud Boży. Pokropił ołtarz i lud krwią cielców. W Nowym Przymierzu Jezus swoją własną Krew daje dwunastu apostołom, którzy stanowią pierwociny nowego ludu Bożego – Kościoła. Są oni nie tylko symbolami, lecz prawdziwymi „żywymi kamieniami” jako fundament nowego ludu Bożego – Kościoła (por. Ef 3, 2 0; Ap 21, 24). Spożywają Krew Chrystusa, co oznacza, że ich przynależność do nowego ludu Bożego jest przynależnością wewnętrzną. Na oznaczenie tego nowego ludu Bożego Mateusz nie używa klasycznego rzeczownika *λαός* (*laos*) lecz *ἔθνος* (*ethnos*), ponieważ *λαός* był używany w Starym Testamencie na oznaczenie starego ludu Bożego i ma u Mateusza zabarwienie negatywne (Mt 2, 4. 21-23; 26, 3. 47; 27, 1)¹.

W rytuale zawierania przymierza zasadniczą rolę odgrywała „krew przymierza”. W Przymierzu synajskim krew cielców pieczętowała jego zawarcie, w Nowym Przymierzu Krew Chrystusa. Krew obydwu ofiar – w Starym Przymierzu cielców, w Nowym Krew Chrystusa wyrażają relację typu i antytypu.

Częstochowa

KS. STANISŁAW WŁODARCZYK

Bogusław Górka

NIKODEM I JEGO KWESTIA (J 3, 1–21)

Nocna wizyta Nikodema jest w Ewangelii Jana pochodną pierwszego publicznego wystąpienia Jezusa w Jerozolimie, które miało miejsce w okolicach święta Paschy (2, 13-25). Opis tego spotkania (3, 1-21) rozpoczyna się w modelowej formie narracji²: „był człowiek z faryzeuszów, Nikodem miał na imię, przywódca Ioudaioi”. Z wiersza 3, 10 dowiadujemy się, że posiadał on tytuł „nauczyciela”.

¹ Zob. J. KUDASIEWICZ, dz. cyt., s. 211.

² Por. J. BECKER, *Das Evangelium nach Johannes*, t. 1, Würzburg 1979, s. 131.